

Anne-Mareike Wetter

Wie is er bang voor de koperen slang?

Numeri 21,4-9

Een lichtgeraakte godheid, bijgrage, 'vurige' slangen, genezing door oog-contact met een sculptuur van diezelfde slangen – geen voor de hand liggende ingrediënten voor een verhaal over de God van Israël en de 'beeldloze' godsdienst van zijn volk. Toch heeft dit relaas zijn weg gevonden in het boek Numeri, tussen acribische aanwijzingen voor de eredienst en berichten over Israëls trage tocht. Het valt uit de toon, en toch ook weer niet. In zijn huidige literaire setting zorgt het voor een vleugje curiositeit, en bevestigt het tegelijkertijd de overkoepelende boodschap van dit boek: JHWH is heer over leven en dood en schuwt geen onorthodoxe middelen om Israël op te voeden tot zijn volk.

Priesterlijke utopie

Aan het begin van het boek Numeri zijn de Israëlieten al twee jaar onderweg in de woestijn. Achten-dertig lange jaren zullen nog volgen. De spectaculaire gebeurtenissen van het verbond op de Sinai en het gouden kalf zijn op de achtergrond van het collectieve geheugen geraakt, en er begint iets van routine te ontstaan. Het wordt tijd om het volk te organiseren om hun overleven in de woestijn en later in Kanaän zeker te stellen. Minstens even belangrijk is de geestelijke organisatie van Israël als volk van JHWH. In Numeri wordt deze vooral vanuit een priesterlijk oogpunt vorm gegeven.

Want het gaat in Numeri om meer dan de indeling van het volk in stammen en clans. Als het woord 'heropvoedingskamp' niet zulke negatieve associaties zou opwekken, zou men de gebeurtenissen in Numeri hiermee kunnen omschrijven. JHWH heeft het volk weliswaar uitverkoren en uit Egypte geleid, maar hij is nog allesbehalve tevreden over hun houding en gedrag. Door strakke regels en een duidelijke hiërarchie probeert hij hen

om te vormen tot het volk dat hij voor ogen heeft. Er zijn dan ook exegeten die het boek Numeri lezen als een priesterlijke utopie: een droomvoorstelling van een perfecte wereld, waarin JHWH in al zijn heiligheid bij het volk woont, en het volk zelf klakkeloos Gods en Mozes' aanwijzingen opvolgt.

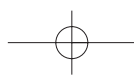
Maar zoals bij elke utopie is ook hier het verschil tussen droom en werkelijkheid groot. Het hele boek Numeri wordt gekenmerkt door een heen en weer tussen orde en wanorde, regels en rebellie. De eerste hoofdstukken, waarin JHWH het volk door Mozes laat ordenen en de eredienst laat organiseren, eindigen steeds met: 'De Israëlieten deden alles wat JHWH Mozes had opgedragen.' Maar weldra slaat de frustratie toe, bij het volk en bij JHWH. De Israëlieten, moe en ontmoedigd door de eentonige en schijnbaar eindeloze tocht door de woestijn, verlangen terug naar Egypte. En JHWH reageert zoals de baas van een heropvoedingskamp betaamt: met drastische maatregelen, die meestal eindigen met de dood van de overtreders. De utopie laat zich van haar meest bedreigende kant zien: wie niet past binnen het ideaal van orde en heiligheid, moet met het leven betalen. Ook het verhaal over de koperen slang valt binnen dit kader van rebellie en straf.

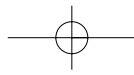
Magische krachten?

Maar er is nog een ander kader waarbinnen het slangenverhaal gelezen kan worden. Naast de verontrustende berichten over Gods wraakzucht steken verschillende stukjes tekst de kop

op die verwijzen naar magische praktijken en hiermee buiten het priesterlijke raamwerk van orde en redelijkheid lijken te vallen. Een voorbeeld zijn de merkwaardige regels omtrent een vrouw die door haar man van overspel wordt verdacht (Numeri 5). Het doet denken aan middeleeuwse verhalen over heksenvervolging en de proeven die van hekserij verdachte vrouwen moesten ondergaan om hun on-

*Wie niet past binnen het ideaal
van orde en heiligheid,
moet met het leven betalen*

schuld te 'bewijzen'. Een ander vreemd incident is de ontmoeting met de ziener Bileam en zijn pratende ezelin (Numeri 22-24), waarbij er met geen woord over wordt gerept dat Bileam niet bij het volk Israël hoort, of dat hij zich schuldig maakt aan waarzeggerij. Maar het verhaal dat uiteindelijk de meeste sporen in de latere literatuur heeft achtergelaten, is toch wel het voorval met de koperen slang in Numeri 21,4-11 (eigen vertaling van de auteur):

⁴ En zij [de Israëlieten] zetten uit vanaf de berg Hor, op de weg van de Rode Zee, om Moab heen te trekken. En ze werden ongeduldig op de weg.

⁵ En het volk sprak tegen God en tegen Mozes: 'Waarom hebt u ons uit Egypte weggeleid? Om ons in de woestijn te laten sterven? Want er is hier geen brood en geen water, en we zijn dit waardeloze brood meer dan zat.'

⁶ Toen stuurde JHWH vurige slangen (*nechasjim haserafim*) onder het volk, en een groot aantal Israëlieten stierven.

⁷ En het volk kwam bij Mozes en zei: 'We hebben gezondigd, want we hebben tegen JHWH en tegen jou gesproken. Bid voor ons tot JHWH, zodat hij de slangen van ons wegneemt.' En Mozes bad voor het volk.

⁸ En JHWH zei tot Mozes: 'Maak een slang (*saraf*) voor jezelf en zet hem op een staf. En zo zal het zijn: ieder die gebeten is en ernaar kijkt, zal leven.'

⁹ Mozes maakte dus een koperen slang (*nechasj nechosjet*) en zette hem op een staf, en het was zo, dat wanneer een slang (*nachasj*) iemand gebeten had, en diegene keek naar de koperen slang (*nechasj nechosjet*), dat hij in leven bleef.

Net als in de verhalen over de (al dan niet) overspelige vrouw en de waarzegger Bileam lijkt hier een beroep te worden gedaan op magische krachten. Dit wordt nog eens onderstreept door het feit dat de Hebreeuwse medeklinkers voor het woord 'slang' dezelfde zijn als voor 'waarzeggerij bedrijven'. En geheel in tegenstelling tot de geboden in bijvoorbeeld Deuteronomium 18,10 om elke vorm van

magie, waarzeggerij enzovoort uit het land te verbannen, is hier JHWH juist degene die de magische elementen introduceert. Hoe moeten wij dit als lezers begrijpen?

Symbolische waarde

Om de rol van de koperen slang en haar relatie met de Israëlitische godsdienst beter te kunnen plaatsen is het goed te beseffen dat slangen voor veel volkeren van het oude Nabije Oosten een symbolische waarde hadden.

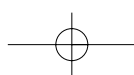
Op de kroon van de Egyptische farao bijvoorbeeld prijkte het hoofd van een cobra, symbool van de slangengodin Wadjet en teken van koninklijk gezag. Amuletten in de vorm van een Uraeus-slang waren geliefd als bescherming of remedie tegen slangenbeten.

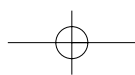
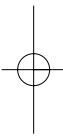
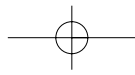
Ook in Kanaän en Fenicië zijn veel bronzen beeldjes en afbeeldingen van slangen gevonden, vaak ook van slangen op of aan een stok. Over het algemeen lijkt hun functie apotropaeïsch, onheil afwerend te zijn geweest. Daarnaast vindt men de verbinding tussen slang en vruchtbaarheid en/of lichamelijke liefde; geregeld komt men figuren van godinnen tegen bij wie een slang een verbinding vormt tussen genitaliën en aarde. En ook als fallussymbool is het slangenlichaam natuurlijk uitermate geschikt.

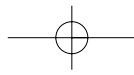
In tegenstelling tot het ideaal van een beeldloze, exclusieve aanbidding van JHWH dat de boeken van de Hebreeuwse Bijbel proberen door te zetten, zijn ook in Israël en Juda afbeeldingen van slangen gevonden. Het lijkt er dus op dat de Israëlieten dit algemeen geliefde symbool in hun cultus hadden opgenomen. Het is interessant dat de boeken die de geschiedenis van Israël tussen uittocht en ballingschap schetsen, hier relatief weinig aandacht aan schenken, terwijl er toch geregeld gerefereerd wordt aan andere 'onheuse' praktijken, zoals Asjera-palen en Baäl-cultus (bijvoorbeeld Numeri 25,3; Rechters 2,13; 3,7; 1 Koningen 15,13; 2 Koningen 21,7).

De slang en de God van Israël

Toch is Numeri 21 natuurlijk niet de enige plek in de

Hebreeuwse Bijbel waar melding wordt gemaakt van een slang met bovennatuurlijke krachten. Gezegd gaan schrijvers op min of meer subtiële wijze in op de verhouding tussen JHWH en dit intrigerende wezen.

In Genesis 3 weet een slang Eva ervan te overtuigen dat de vruchten van de boom der kennis wel degelijk eetbaar zijn. Als straf kruipt het beest voor de rest van zijn bestaan door het stof. Hier kan geen twijfel bestaan: de slang, misschien als vertegenwoordiger van alle niet-Israëlitische godheden, is niet alleen ondergeschikt aan JHWH, maar wordt zelfs tegenover hem geplaatst, als bedreiging van de door hem bedachte scheppingsorde. Tegelijkertijd krijgt zij een duidelijke plek toegewezen aan de onderkant van deze scheppingsorde: in het stof, waar zij voor eeuwig het onderspit zal delven tegenover de mens als Gods vertegenwoordiger.

Ook Mozes en Aäron hadden in Egypte al de nodige ervaringen met slangen opgedaan. In Exodus 4,1-5 bewijst JHWH zijn macht aan Mozes door diens staf te veranderen in een slang (*nachasj*). Interessant genoeg is dit juist het teken waardoor de Israëlieten 'zullen geloven dat JHWH, de God van hun voorouders, de God van Abraham, de God van Isaak en de God van Jakob' aan hem verschenen is. En in Exodus 7,8-12 verandert de staf van Aäron voor de ogen van farao in een slangachtig monster (*tannin*), dat alle eveneens in slangen veranderde staven van de Egyptische magiërs weet te verslinden. Ook hier lijkt de tekst aan de ene kant recht te willen doen aan de bijzondere status van de slang als populair cultisch wezen, en aan de andere kant aan de overtuiging dat uiteindelijk JHWH de enige God is.

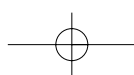
De misschien minst genuanceerde veroordeling van de slang is te vinden in 2 Koningen 18, waar melding wordt gemaakt van de hervorming van de cultus onder koning Hizkia. Naast het afbreken van de offerplaatsen, gewijde stenen en Asjera-palen vond deze koning het ook nodig de 'koperen slang die Mozes gemaakt had', aan stukken te slaan (vers 4). Deze minachting van een volgens Numeri door

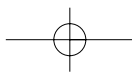
JHWH bedacht en door Mozes gefabriceerd object is in eerste instantie verrassend, maar niet wanneer men de tekst in Koningen goed leest. Volgens dit verhaal had de slang namelijk inmiddels een heel andere status verworven dan in het verhaal in Numeri. De Israëlieten hadden haar niet alleen een naam gegeven – Nechustan –, maar ook de gewoonte ontwikkeld er wierook voor te branden. Beide praktijken duiden op een verering van de slang als een zelfstandig goddelijk wezen naast (hoewel nog steeds ondergeschikt aan) JHWH. Voor de auteurs van het deuteronomistisch geschiedwerk (de boeken Jozua tot en met 2 Koningen), die in hun leer de exclusieve aanbedding van JHWH vooropstellen, is dit onaanvaardbaar.

Daartegenover staat de subtiële aanpak van Jesaja. Deze profeet spreekt over slangen, over *serafim* (Jesaja 6,2-6), als hemelse wezens met zes vleugels die de troon van JHWH omringen en lofzangen voor hem zingen. Door de integratie van deze – vermoedelijk populaire – beschermende wezens in de eredienst van JHWH kon Jesaja de praktijken van zijn tijdgenoten corrigeren zonder ze meteen geheel over boord te gooien.

Subtiel of niet, al deze verwijzingen naar slangen (zowel *nechasjim* als *serafim*) lijken erop gericht te zijn de slang als kwaadaardig af te schilderen of ten minste haar inferioriteit ten opzichte van JHWH te benadrukken. En uiteindelijk kan misschien ook Numeri 21 binnen dit kader worden begrepen.

De meeste wetenschappers schrijven het verhaal uit Numeri 21 aan een andere bron toe dan het grootste deel van de rest van dit boek. Zoals gezegd wordt Numeri grotendeels bepaald door de priesterlijke ideologie, waarbij heiligheid en de indeling van de wereld in heilig en profaan een doorslaggevende rol spelen. Dit blijkt duidelijk uit de eerste hoofdstukken van Numeri, waarin JHWH het volk en vooral de eredienst volgens zijn idealen organiseert. Het stuk over de koperen slang daarentegen is waarschijnlijk eerder toe te schrijven aan oudere bronnen: de jahwist of de elohist, allebei actief in de vroege periode van het koninkrijk Israël. De meest

oorspronkelijke versie van het verhaal, waarin Mozes waarschijnlijk nog niet voorkwam, zou zelfs in de woestijn kunnen zijn ontstaan. Omstreeks de begintijd van de davidische monarchie zouden bepaalde groepen priesters er baat in gezien kunnen hebben een verband met Mozes te leggen. Op die manier zou de Nechustan (en de aanbidding van slangen in het algemeen) een steekhoudende etiologie hebben gekregen. Omstreeks de tijd van Hizkia werd de slangenverering in het kader van een omvattende reformatie van religieuze praktijken en symbolen bij de wortel aangepakt.

Deze beeldloze, monotheïstische versie van het jahwisme heeft zich uiteindelijk doorgezet tegen meer syncretische vormen, die naast JHWH andere goddelijke wezens toelieten. Toch heeft de redacteur van Numeri het incident met de koperen slang blijkbaar waardig gevonden om het binnen het overkoepelende verhaal van de priesterlijke utopie op te nemen.

Magie? Of toch een wonder?

Hoe past het verhaal over de bronzen slang binnen de verder zo nette godsdienst van Israël, zoals die in de rest van Numeri vorm wordt gegeven? Heeft hier een element van de Egyptische of Kanaänitische godsdiensten de beeldenstorm van de profetische en priesterlijke bewegingen overleefd? Of is magie – of praktijken die wij als magie zouden omschrijven – altijd een integraal onderdeel van de Israëlitische godsdienst geweest en gebleven, ondanks pogingen van bepaalde groeperingen om dit soort onorthodoxe praktijken de kop in te drukken?

Moeten we de vraag misschien heel anders stellen? Volgens Jacob Neusner is er geen intrinsiek verschil tussen wonderen en magie. Wanneer mensen er wel verschil tussen maken, is dit altijd gebaseerd op het godsdienstige systeem waarvan zij deel uitmaken. Het heeft, net als het verschil tussen godsdienst en bijgeloof, alles te maken met wie als bron van de buitengewone gebeurtenis beschouwd wordt. Wanneer de ware God (of een van zijn boodschappers) iets bijzonders teweegbrengt, heeft de gelovige te

maken met een wonder. Wanneer valse goden hetzelfde teweegbrengen, gaat het om magie.

De bijbelteksten waarin de slang een rol speelt, laten zien hoe verschillend diverse schrijvers haar rol beoordelen. In Genesis en 2 Koningen neemt zij een concurrerende positie in tegenover JHWH. Wie de God van Israël wil dienen, kan niet tegelijkertijd naar de slang luisteren, haar van een naam en een eigen identiteit voorzien of er zelfs cultische handelingen voor verrichten.

Voor de schrijvers van Numeri daarentegen is het kijken naar de koperen slang een door JHWH zelf ingesteld ritueel. De genezende kracht van de slang is alleen een afgeleide van zijn macht over leven en dood. En misschien is dat wel precies waarom het in Numeri 21 gaat. Los van de oorspronkelijke context van het verhaal (of die nu in Kanaän of in de woestijn moet worden gezocht), in zijn huidige literaire setting in Numeri maakt het gewoon onderdeel uit van de ideologie van JHWH als degene die leven geeft en geneest. De genezing van hen die door de slangen gebeten waren, is geen magie, maar een wonder, evenals het water uit de rots of het manna uit de hemel. En het feit dat God zijn grootheid hier door middel van eerst kwaadaardige en dan genezende slangen laat zien, krijgt een extra dimensie wanneer we beseffen hoe belangrijk slangen zowel in Egypte – het vertrekpunt van de Israëlieten – als in Kanaän – hun einddoel – waren. 'Als jullie Egypte willen, zullen jullie Egypte krijgen', lijkt God door middel van de vurige slangen tegen de opstandige Israëlieten te willen zeggen, alleen om meteen daarna te laten zien hoezeer hij verschilt van de goden van dat land van knechtschap.

Literatuur

- Karl Jaros, *Die Stellung des Elohisten zur kanaänischen Religion*, Freiburg (Zwitserland) 1974;
- Silvia Schroer, *In Israel gab es Bilder. Nachrichten von darstellender Kunst im Alten Testament*, Freiburg (Zwitserland) 1987;
- K. van der Toorn, Bob Becking en P.W. van der Horst (redactie), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible (DDD)*, Leiden 1992²;
- Jacob Neusner en anderen (redactie), *Religion, Science, and Magic. In Concert and in Conflict*, New York 1989. ■

